

Jolanta Aniszewska

W obowiązku pamięci... Stalag II D i formy upamiętniania jeńców wojennych w Stargardzie Szczecińskim

Już w pierwszych tygodniach trwania II wojny światowej do Stargardu Szczecińskiego (Stargard in Pommern) przywożono polskich jeńców wojennych. Od końca sierpnia 1939 r. do 19 października 1939 r. obóz nosił nazwę Dulag L i pełnił funkcję przejściowego. Po tym terminie został przekształcony w obóz stały dla szeregowych i podoficerów – Stalag II D Stargard. Był przeznaczony dla jeńców – żołnierzy koalicji antyhitlerowskiej z wielu armii. Przebywali tu m.in. żołnierze polscy, francuscy, belgijscy, radzieccy, jugosłowiańscy, włoscy, holenderscy, kanadyjscy. Przechowywano tu jeńców żydowskich z różnych armii narodowych, żołnierzy francuskich z kolonii w Afryce Północnej oraz cywilów. Funkcjonował do momentu ich ewakuacji – w lutym 1945 r. (jednak nie ma pewności, czy wszyscy jeńcy opuścili miasto). Służył także jako punkt etapowy jeńcom z innych miejsc przetrzymywania w trakcie ich ewakuacji.

Stalag II D Stargard był jednym z wielu obozów jenieckich na obszarze II Okręgu Wojskowego (dalej: OW), obejmującego swoim zasięgiem niemiecką prowincję Pomorze (Pommern), północną część Brandenburgii i Meklemburgię. Dane określające jego pojemność nie pozwalają na wysnucie wniosków co do choćby szacunkowej liczby jeńców wojennych Stalagu II D Stargard. Wiemy, że w pierwszym roku jego funkcjonowania przeszło przez niego 56 tys. jeńców¹.

Niemcy wykorzystywali różnice rasowe i narodowościowe, podsycali wszelkie antagonizmy wewnątrz poszczególnych grup jenieckich i wprowadzali ich

¹ Nie wiadomo, czy dane te dotyczą liczebności Stalagu II D, czy też obejmują również Dulag L. Zob. Rapports CICR. Stalag II D/Raport Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża (dalej: MKCK) w Genewie z wizytacji w Stalagu II D (dalej: Raport MKCK) z 18 X 1940 r., s. 3. Kopia raportu, podobnie jak wszystkie pozostałe raporty, przywołane w niniejszym artykule, pochodzi ze zbiorów Archives du CICR w Genewie, udostępniona: <http://fr.groups.yahoo.com/group/STALAGS-Zone-II-MECKLEMBURG-POMERANIE> (on-line 19 VII 2010 r.).

izolację. Dotyczyło to zwłaszcza Żydów i Afrykańczyków. Jeńców francuskich nakłaniano do kolaboracji. Już w pierwszych dniach pobytu w obozie, zarówno wśród Polaków jak i np. wśród Francuzów była przeprowadzana weryfikacja, mająca służyć wyłonieniu tych grup, które byłyby skłonne do ewentualnej współpracy z Niemcami lub też takich, które mogły osłabić zwartość poszczególnych grup jenieckich: „Rozbijali nas na wszystkie prawdziwe i nieprawdziwe mniejszości narodowe i wyznaniowe”².

W literaturze funkcjonują sprzeczne określenia obozu – bywa on postrzegany zarówno jako mały, jak i duży obóz jeniecki. W dużej mierze może to wynikać z różnorodności opinii zawartych w relacjach jeńców. Rzeczywisty stan osobowy obozu macierzystego był niski w porównaniu z ogólną liczbą jeńców, co wynikało z faktu, że przeważająca większość z nich (ok. 80–90%) przebywała w zewnętrznych komandach pracy. Jeńcy ci byli zatrudniani przede wszystkim w rolnictwie. Z tej przyczyny jeńcy francuscy na określenie obozu używali terminu *stalag de la pomme de terre* – stalag ziemniaczany³.

Porównując dane liczbowe obozu ze stanem innych stalagów w II OW należy wskazać, że Stalag II D Stargard w latach 1940–1941 odznaczał się podobną liczebnością, jak np. Stalag II B Hammerstein, a w latach późniejszych bywały okresy, że należał do największych liczebnie obozów jenieckich we wspomnianym okręgu wojskowym. Major Hans Henke, komendant obozu w latach 1940–1942, w swoich zeznaniach złożonych w procesie gen. Hermanna Reineckiego (proces Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu w Norymberdze), określił go jako bardzo duży obóz⁴. Stalag II D Stargard był obozem wzorcowym, w którym odbywały się szkolenia załóg (przede wszystkim oficerów) innych obozów jenieckich. Określano go jako *Musterlager, camp modèle* (obóz wzorcowy) i *camp – école* (obóz – szkoła)⁵. W trakcie wojny był wielokrotnie wizytowany przez komisje Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża (dalej: MKCK), a także przedstawiciele *Service Diplomatique des Prisonniers de Guerre* (tzw. misja Scapiniego). Pierwsza potwierdzona źródłowo wizytacja miała miejsce w maju 1940 r. Ambasador rządu Vichy w Berlinie Georges Scapini – jako pierwszy obóz – osobiście wizytował właśnie Stalag II D Stargard⁶. Prawdopodobnie był on obecny w Stargardzie także w listopadzie

² E. J. Krutol, *Wrzesień na Oksywiu*, Warszawa 1984, s. 104.

³ Y. Durand, *La captivité. Histoire des prisonniers de guerre français 1939–1945*, Paris [1982], s. 116.

⁴ *Oświadczenia komendantów Stalagu II B Hammerstein i Stalagu II D Stargard złożone podczas procesu Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu w Norymberdze*, oprac. J. Aniszewska. W: *Zwykły żołnierski los. Jeńcy wojenni na Pomorzu Zachodnim (1939–1945)*, pod red. J. Aniszewskiej, R. Kobylarz-Buły, P. Stanka, Opole 2011, s. 256.

⁵ Stwierdzenie to pojawia się w Raporcie MKCK z 18 X 1940 r. i zapewne na podstawie tego dokumentu zostało powtórzone przez Y. Duranda (Y. Durand, op. cit., s. 66).

⁶ *Oświadczenia komendantów Stalagu II B Hammerstein i Stalagu II D...*, s. 258.

1942 r., podczas odsłonięcia pomnika, poświęconego zmarłym jeńcom francuskim ze stalagu⁷. W 1944 r. w obozie przebywał nuncjusz apostolski w Berlinie Cesare Orsenigo⁸. Oprócz przedstawicieli mocarstw opiekuńczych Stalag II D Stargard był odwiedzany przez członków Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Młodzieży Męskiej (*Young Men's Christian Association* – YMCA).

W lutym 1945 r. nastąpiła stopniowa ewakuacja obozu. Powszechnie przyjmuje się, że wszyscy jeńcy zostali przeniesieni do miejscowości Sassnitz na wyspie Rugia. Stwierdzenie to nie jest jednak prawdziwe. Znacząca, bo licząca 14,3 tys. osób, grupa jeńców francuskich ewakuowana została do Jarmen (22 km na wschód od Demmin) oraz do Friedlandu⁹. Jeńcy kanadyjscy skierowani zostali do Stalagu XI B Fallingbostal oraz do marlagu (obóz zarządzany przez niemiecką marynarkę wojenną) w Tarmstadt¹⁰.

Lokalizacja i układ przestrzenny obozu

Zarówno podczas wojny francusko-pruskiej (1870–1871) jak i w okresie I wojny światowej w Stargardzie funkcjonowały obozy jenieckie. Nieznana jest jednak ich lokalizacja w topografii miasta.

Obóz z okresu II wojny światowej założony został na zachodnich krańcach miejscowości, na płaskim terenie, w pobliżu poligonu wojskowego. W tej części miasta znajdowały się dwa duże kompleksy koszarowe – pierwszy, położony bliżej dworca, powstał w latach osiemdziesiątych XIX w., drugi w latach trzydziestych wieku następnego. Za tymi ostatnimi zlokalizowane były (i w nieco okrojonej postaci nadal są) poligon wojskowy i obóz jeniecki, który powstał w pasie pomiędzy dwoma ulicami, dzisiaj noszącymi nazwy: al. Żołnierza i ul. Szczecińska. Brama główna obozu znajdowała się od strony tej pierwszej. Lokalizacja obozu – z jednej strony na obszarze komunikacyjnie

⁷ Zob. <http://s225821866.onlinehome.fr/spip.php?article6+Stalag+II+B+II+D+Scapini&ct=clnk> (on-line 5 IX 2011 r.).

⁸ Była to jedna z wizyt arcybiskupa w obozach jenieckich na terenie Niemiec. Zob. A. Ferioli, *Quel buon compagno di prigionia: l'opera di don Luigi Francesco Pasa per gli internati Militari Italiani nei lager del Terzo Reich*, s. 34, <http://sdl.sdb.org/gsd/collect/salesian/index/assoc/HASH011f/ba87e081.dir/doc.pdf> (on-line 5 XI 2011 r.); L. Frigerio, *Noi non lager: testimonianze di militari italiani internati nei campi nazisti (1943–1945)*, Milano 2008, s. 93.

⁹ W przypadku miejscowości Friedland podawane są dwie lokalizacje: koło Hannoveru i 120 km na północ od Berlina. Informacje te zawarte są w dokumentach zamieszczonych na stronie: <http://fr.groups.yahoo.com/group/stalag/photos/album/0/list>; <http://fr.groups.yahoo.com/group/STALAGS-Zone-II-MECKLEMBURG-POMERANIE/photos/album/1219158605/pic/list> (on-line 24 VII 2010 r.).

¹⁰ P. Tarnawski, *Z Dieppe do niemieckiej niewoli. Kanadyjczycy w Stalagu II D Stargard*. W: *Zwykły żołnierski los...*, s. 117.

dogodnym (dworzec kolejowy, droga na Szczecin), z drugiej o ograniczonym wysyceniu zabudowy mieszkalnej – była niesłychanie praktyczna. Pozwalała na odizolowanie jeńców wojennych od cywilnych mieszkańców miasta i sprawne przemieszczanie grup jenieckich. Jak wspominają byli jeńcy, z ludnością cywilną stykali się zazwyczaj w trakcie przemarszu z dworca na teren stalagu oraz w czasie pracy poza nim.

Obóz z trzech stron otaczały pola uprawne, a od strony północnej drzewa. W ten naturalny sposób jego widoczność od strony drogi wyjazdowej w kierunku Szczecina była ograniczona. Nie wiemy, jaki był pierwotny zasięg obozu. Być może powiększono go stopniowo. Z relacji jeńców polskich wiadomo, że początkowo przebywali oni w namiotach. Jak wspominał jeden z nich: „Tych namiotów było sporo, ustawionych w trzy rzędy po 30”¹¹. Relacje świadków dotyczące zarówno liczby namiotów, jak i osób w nich przebywających są rozbieżne. Nie można także wysuwać wniosków na podstawie stanu liczebnego obozu, ponieważ już w 1939 r. jeńcy byli kierowani do prac poza obozem macierzystym. Jeden z nich twierdził, że na terenie obozu znajdowało się 20 brezentowych namiotów o wymiarach 80 m × 16 m. Przebywać w nich miało od 150 do 300 (a nawet w wyjątkowych przypadkach 600) jeńców¹². Dopiero na przełomie 1939 i 1940 r. jeńcy zaczęli budować baraki. Infrastruktura była na tyle niewystarczająca, że nadal używano także namiotów. Wiadomo, że przebywali w nich jeszcze jeńcy francuscy oraz holenderscy¹³. Namioty usunięto w październiku 1940 r.¹⁴, nie wiadomo, czy używano ich później. W maju 1940 r. na terenie obozu znajdowało się już 40 baraków, w tym 22 drewniane i 18 z cegły. Łącznie mogło w nich przebywać 6 tys. jeńców. W styczniu 1941 r. liczba baraków wzrosła o kolejnych 6 (drewniane)¹⁵, a w październiku o 2 następne¹⁶.

¹¹ E. J. Krutol, op. cit., s. 102. Podana tutaj liczba namiotów wydaje się być mocno zawyżona.

¹² Archiwum Instytutu Pamięi Narodowej, Oddział w Szczecinie (dalej: AIPN Szczecin), Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Szczecinie, sygn. Po 1/129: Jerzy Ostrzyżek, Obóz jeniecki – Stalag II D w Stargardzie Szczecińskim, Szczecin 1969 (dalej: J. Ostrzyżek, Obóz jeniecki – Stalag II D...), s. 10; i dem, *Obóz jeniecki Stalag II D w Stargardzie Szczecińskim*, „Przegląd Zachodnio-Pomorski” 1972, z. 3, s. 125; S. Senft, *Jeńcy polscy w Stalagu II D Stargard (1939–1940)*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” (dalej: „LRM”) 1978, t. 2, s. 35.

¹³ D. J. Smit, *Onder de Vlaggen van Zweden en het Rode Kruis. Een medisch-historische studie naar aspecten van internationale bescherming van en hulp- en zorgverlening aan Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap van 1940 tot 1945*, [Rotterdam] 1997, s. 51, http://repub.eur.nl/res/pub/17813/970102_SMIT,%20David%20Jan.pdf (on-line 4 XI 2011 r.).

¹⁴ Raport MKCK z 18 X 1940 r., s. 1.

¹⁵ Ibidem, z 30 I 1941 r., s. 1.

¹⁶ Ibidem, z 21 X 1941 r., s. 1.

Od 1940 r. wykształcił się podział obozu na trzy sektory: *Vorlager* (przed-obóz), *Steinlager* (obóz kamienny) i *Nordlager* (obóz północny). Obóz otoczony był podwójnym plotem z drutu kolczastego. W ciągu ogrodzenia usytuowane zostały wieżyczki strażnicze wyposażone w reflektory. Poszczególne sektory, albo ich części, oddzielone były zaporami z drutu kolczastego. Przez obóz, dzieląc go na dwie części, prowadziła asfaltowa droga, po jej obu stronach znajdowały się baraki. Przedobóz zajmowała niemiecka obsługa stalagu. Mieściły się tam: komendantura, wartownia, poczta, magazyn, izba chorych oraz barak francuskiego męża zaufania. Niektóre ze stojących tam budynków powstały w końcu lat trzydziestych XX w. W sektorze *Steinlager* usytuowane były baraki jenieckie i murowane budynki przeznaczone dla kompanii karanych. W tym sektorze znajdowały się także: kuchnia, kantyna, biblioteka, a także kaplica i teatr. Latryny były umiejscowione wzdłuż ogrodzenia obozu. W jego części północnej znajdowały się drewniane baraki i namioty. Tam też przebywać mieli najpierw Arabowie i Afrykańczycy, potem jeńcy z Armii Czerwonej i internowani Włosi. *Nordlager* posiadał odrębną bramę od strony szosy szczecińskiej. Znajdowała się tutaj łaźnia i oddział sanitarny¹⁷. Jeńcy, przebywający w tym sektorze, co podkreślano w raportach MKCK, nie mogli komunikować się z umieszczonymi w pozostałych częściach obozu żołnierzami.

W barakach mogło kwaterować od 250 do 300 jeńców. Były one dzielone na dwie części, a pośrodku znajdowało się miejsce, gdzie jeńcy mogli się umyć. Z obu stron budynku umieszczono wyjścia. W barakach spano na trzypiętrowych pryczach. Pomieszczenia te były zelektryfikowane i wyposażone w system ogrzewania. W raporcie z 1942 r. pisano, że nocą były dostępne tylko dwie latryny w każdym baraku. Na terenie obozu znajdowała się, sukcesywnie rozbudowywana do trzech baraków, izba chorych i pomieszczenie do dezynfekcji. W 1943 r. izba chorych liczyła 250 łóżek. Barak szpitalny wyposażony był w aparat rentgenowski. W raportach z wizytacji obozu zachowała się także informacja o tym, że znajdował się tutaj gabinet dentystyczny¹⁸. Jeńcy radzieccy nie korzystali z tej części obozu. Ich szpital mieścić się więc musiał w jego północnej części. W 1941 r. na terenie obozu powstało boisko sportowe, a później basen, który zimą, gdy woda zamarzła, był używany przez łyżwiarzy. W 1942 r. około 50 jeńców otrzymało łyżwy¹⁹. Na boisku, usytuowanym w pasie na wysokości środkowej części obozu, odbywały się poranne i wieczorne apele. Prawdopodobnie od jesieni 1942 r. jeńcom zezwolono

¹⁷ A. Pirogow, *Międzynarodówka straceńców*, Warszawa 1972, s. 101.

¹⁸ *Monographie du Stalag II D*, Lyon 1943, s. 3; Raport MKCK z 12 VIII 1944 r., s. 5.

¹⁹ Raport MKCK z 26 XI 1942 r., s. 6.

na założenie na terenie obozu ogródków kwiatowych i warzywnych²⁰. Wynikało to zapewne z coraz trudniejszej sytuacji aprowizacyjnej.

W układzie przestrzennym obozu władze niemieckie stosowały zasadę separowania od siebie poszczególnych grup jenieckich. Żołnierze grupowani byli według przynależności armijnej, z zastrzeżeniem jednak, że i w ramach tych grup wprowadzano dodatkowe podziały, na podstawie kryteriów rasowych, wyznaniowych i narodowościowych. Od pozostałych jeńców izolowano np. Afrykańczyków, Arabów, Żydów, Polaków (dotyczyło to żołnierzy, służących w armii francuskiej). Jeńców tych grupowano w barakach, ich częściach lub w odrębnych, wydzielonych sektorach. Bezwzględnie przestrzegano pełnej separacji jeńców radzieckich. Ta część obozu, podobnie jak sektor karny, była oddzielona od pozostałych wewnętrznymi zasiekami z drutu kolczastego. Wspomniany już barak karny został wydzielony, otoczony dwumetrowym płotem z drutu kolczastego. W maju 1940 r. przetrzymywano w nim 65 Polaków. Jeńcy trafiali tam z powodów politycznych, rzekomego lenistwa, braku dyscypliny²¹.

Jeńcy wojenni. Grupy armijne i ich liczebność

Najwyższy stan osobowy obozu odnotowano w październiku 1942 r., kiedy liczba jeńców wojennych sięgała blisko 40 tys., a więc osiągnęła pułap liczby mieszkańców miasta. Od tego czasu do grudnia 1944 r. liczba ta wahała się w przedziale od 33 tys. do 37 tys. osób. Ostatni znany stan liczebny obozu (na dzień 1 stycznia 1945 r.) wynosił 32 225 osób²².

Pierwszymi jeńcami, zarówno Dulagu L (obozu przejściowego) jak i Stalagu II D Stargard, byli Polacy – nie tylko szeregowi i podoficerowie, ale także oficerowie oraz cywile. Oficerowie przebywali w obozie jeszcze w grudniu 1939 r., a osoby cywilne w styczniu roku następnego²³. Wśród jeńców pol-

²⁰ Ibidem, s. 2; Raport MKCK z 12 VIII 1944 r., s. 1. W Archiwum Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu (dalej: ACMJW) znajduje się negatyw fotografii opisanej jako: Ogródki jeńców francuskich (ACMJW, Fototeka, sygn. 2302. Zob. także *Mono-graphie...*, s. 2).

²¹ Raport MKCK z 26 V 1940 r., s. 3.

²² S. Senft, *Obozy jenieckie w II Okręgu Wojskowym Wehrmachtu w świetle materiałów z Archiwum Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża w Genewie*. W: *Zwykły żołnierski los...*, s. 14–23.

²³ G. Bojar-Fijałkowski, *Losy jeńców wojennych na Pomorzu Zachodnim i w Meklemburgii 1939–1945*, Warszawa 1979, s. 158. W tzw. Statystyce Genewskiej podana jest liczba 1116 oficerów, przebywających w Stalagu II D 30 X 1939 r. (ACMJW, Materiały i Dokumenty (dalej: MiD), Statystyka Genewska, sygn. 15, s. 9).

skich przywiezionych do obozu w Stargardzie znajdowali się obrońcy Wybrzeża i żołnierze Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Polesie” gen. Franciszka Kleeberga. W trakcie pobytu w Stalagu II D byli oni zmuszani do podpisania zgody na zmianę ich statusu: z jenieckiego na robotników przymusowych (tzw. *Entlassung Aktion*). W konsekwencji tych działań już od 1 maja 1941 r. jeńcy polscy praktycznie przestali występować w statystyce, obrazującej liczebność obozu.

W obozie przebywali również cywile. W drugiej połowie września 1939 r. w Dulagu L przebywało 1960 osób cywilnych, a na początku grudnia tego roku już w Stalagu II D – 827²⁴. Podobna sytuacja powtórzyła się w latach 1940–1941, kiedy w obozie byli przetrzymywani Francuzi. W styczniu 1941 r., jak wynika z raportu MKCK, francuski mąż zaufania Stalagu II D Stargard sygnalizował problem przebywających w obozie osób cywilnych, które nie posiadały dokumentów identyfikacyjnych. Wśród nich znajdował się upośledzony umysłowo siedemnastolatek²⁵.

Do Stalagu II D Stargard trafili także jeńcy pochodzenia żydowskiego – żołnierze armii polskiej, holenderskiej, francuskiej, a być może również Armii Czerwonej i innych. Stosowano wobec nich zaostrzony rygor. Byli oni izolowani, zarówno w barakach mieszkalnych, jak i podczas prac, wykonywanych w obozie lub w komandach pracy²⁶. Nawet w czasie wznoszenia zabudowy stałej obozu – zimą 1939/1940 r., jeńcy żydowscy pracowali w całkowitej izolacji, na wydzielonym obszarze²⁷. Jeńcy polscy wyznania mojżeszowego mieli ograniczane racje żywnościowe, byli pozbawiani ciepłych części odzieży (wielu z nich nie miało butów). Dotyczyły ich też specjalne, wielogodzinne apele²⁸. Nie znamy liczebności jeńców polskich narodowości żydowskiej, którzy przebywali w Stalagu II D Stargard. Większość z nich wywieziona została z obozu na przełomie 1939/1940. Zbiegło się to w czasie z mającym miejsce w lutym 1940 r. wywożeniem Żydów z Pomorza (m.in. ze Stargardu i ze Szczecina) do obozów na wschodzie. Los ten stał się także udziałem jeńców Stalagu II D, którzy trafili np. do obozu przy ul. Lipowej w Lublinie. W maju 1940 r. w Stargardzie przetrzymywano jeszcze przeszło stu Żydów²⁹.

Kolejną grupę jeniecką stanowili Belgowie i Holendrzy. W Niemczech przebywać miało około 20 tys. holenderskich jeńców wojennych, którzy w 1940 r. trafili do siedmiu obozów jenieckich, w tym do dwóch, położonych na terenie

²⁴ J. Ostrzyżek, *Obóz jeniecki – Stalag II D...*, s. 8.

²⁵ Raport MKCK z 30 I 1941 r.

²⁶ S. Krakowski, *The fate of Jewish Prisoners of War in the September 1939 Campaign*, „Yad Vashem Studies” 1977, vol. 12, s. 309. Zob. D. J. Smit, op. cit., s. 60–61.

²⁷ S. Krakowski, op. cit., s. 309–310.

²⁸ Zob. relacje cytowane w pracy: S. Krakowski, op. cit., s. 309–310; J. Ostrzyżek, *Obóz jeniecki – Stalag II D...*, s. 8–9.

²⁹ Raport MKCK z 26 V 1940 r., s. 1.

II OW (Stalagu II A Neubrandenburg i Stalagu II D Stargard). W maju 1940 r. w tym ostatnim przetrzymywano przeszło 3,2 tys. Holendrów³⁰. W meldunkach z 30 czerwca 1940 r. jeńcy belgijscy i holenderscy już nie figurują³¹, co wynika z tego, że ci ostatni zostali zwolnieni z niewoli na mocy decyzji Adolfa Hitlera z końca maja 1940 r.³². Na podstawie danych statystycznych można stwierdzić, że z grupy tej część jeńców pozostała jednak w obozach. W tzw. Statystyce Genewskiej znajduje się informacja, że przynajmniej od 1 grudnia 1943 r. do 1 stycznia 1945 r. w Stalagu II D Stargard przebywało 19 jeńców holenderskich. Jak wynika ze sprawozdania z wizytacji szwedzkiego Czerwonego Krzyża w sierpniu 1944 r. w obozie byli, dokładnie w liczbie wskazanej wyżej, jeńcy holenderscy pochodzenia żydowskiego. Powojenną repatriację do Holandii potwierdzono w stosunku do 16 z nich. Pracowali oni w Mrzeżynie (Deep) razem z Żydami – żołnierzami francuskimi i serbskimi. Jeńcy ci byli oddzieleni od innych, jednak szwedzki dyplomata mógł porozmawiać z nimi bez przeszkód. Nie wnosili oni skarg, a jedynie obawiali się o losy swoich rodzin³³.

Francuzi stanowili jedną z trzech, oprócz Polaków i żołnierzy Armii Czerwonej, największych liczebnie grup jenieckich w Stalagu II D Stargard. Jak wynika z dostępnych danych liczbowych, w obozie przebywali od czerwca 1940 r. do momentu ewakuacji w lutym 1945 r.³⁴. Od września 1940 r. do września roku następnego w Stalagu II D było od 25 tys. do 28 tys. jeńców, następnie liczba ta spadła o około 2–3 tys., od kwietnia 1943 r. kształtowała się na poziomie 17–19 tys. Szczególnie trudny los spotkał francuskich żołnierzy z kolonii afrykańskich – Marokańczyków, Tunezyjczyków, Senegalczyków. Żołnierze ci przebywali latem 1940 r. w 20 stalagach, przy czym w Stalagu II D odnotowano ich najwięcej, bo około 4,6 tys.³⁵. Trudny pomorski klimat był dla nich bezlitosny, on też, jak i niedożywienie, ogólna sytuacja zdrowotna, znacząco wpływały na śmiertelność w tej grupie jenieckiej. Na niej też przeprowadzane były eksperymenty medyczne³⁶. Relacje świadków wskazują także

³⁰ Ibidem.

³¹ G. Bojar-Fijałkowski, op. cit., s. 160.

³² D. J. Smit, op. cit., s. 55.

³³ Ibidem, s. 60–61.

³⁴ G. Bojar-Fijałkowski, op. cit., s. 158.

³⁵ J. Okpara-Hofmann, Schwarze Häftlinge und Kriegshäftlinge in deutschen Konzentrationslagern, w: http://www.bpb.de/themen/0EKGHV,1,0,Schwarze_H%E4ftlinge_und_Kriegsh%E4ftlinge_in_deutschen_Konzentrationslagern.html (on-line 27 VII 2010 r.); G. Bojar-Fijałkowski, op. cit., s. 158.

³⁶ R. Kesting powołując się na dr. Ernsta Rodenwaldta (w latach II wojny światowej dyrektor Instytutu Medycyny Tropikalnej w Berlinie) podał, że na „czarnych” jeńcach wojennych obozu niedaleko Stargardu (a więc zapewne Stalagu II D) były przeprowadzane eksperymenty medyczne (R. Kesting, *The Black Experience during the Holocaust*. W: *The Holocaust*

na to, że tych jeńców rozstrzelowano na terenie obozu³⁷. Od lata 1940 r. byli przenoszeni do obozów typu frontstalag (rodzaj obozów przejściowych), usytuowanych na południu Francji. Jednak jeszcze w czerwcu 1942 r. w Stargardzie znajdowała się grupa jeńców z kolonii północnoafrykańskich, która nadal oczekiwała na transfer³⁸.

Jeńcy francuscy – Polacy i Żydzi – podobnie jak i Afrykańczycy, byli inaczej traktowani niż pozostali Francuzi. Nie tylko mieszkali oni w karnym baraku, ale i w trakcie leczenia nie mogli przebywać w obozowej izbie chorych³⁹. W czerwcu 1943 r. w wydzielonym baraku na terenie Stalagu II D znajdowali się jeńcy z kompanii transportowej i komanda karnego. W tym ostatnim było 50 jeńców, a w oddziale transportowym 15 Żydów i 100 Polaków, którzy walczyli w armii francuskiej⁴⁰. Żołnierze francuscy, Żydzi – jak wynika z korespondencji z początku lutego 1943 r. skierowanej do ambasadora G. Scapiniego – prosili o interwencję w sprawie ich rodzin, aresztowanych i zesłanych do gett żydowskich⁴¹. Na sytuację jeńców francuskich, przebywających w niewoli duży wpływ miał fakt powstania kolaborującego z III Rzeszą rządu Vichy i misji wspomnianego G. Scapiniego. Od marca 1942 r. jeńcy francuscy – szeregowi byli zwalniani do domu. Dotyczyło to tylko wybranych osób, w pierwszej kolejności weteranów I wojny światowej⁴². Prowadzono też agitację, zmierzającą do nakłaniania żołnierzy do zrzeczenia się praw jenieckich i podjęcia pracy jako robotnicy cywilni.

W różny sposób w obozach jenieckich traktowano jeńców jugosłowiańskich. Najsurowiej odnoszono się do Serbów. W październiku 1941 r. w Stalagu II D Stargard miało przebywać 4,5 tys. jeńców jugosłowiańskich, w kolejnych trzech

and history: the known, the unknown, the disputed and the reexamined, ed. M. Berenbaum, A. J. Peck, Indiana University Press, Bloomington 2002, s. 359).

³⁷ Takie informacje podawali świadkowie np. Feliks K. (AIPN Szczecin, sygn. 5/35, Protokół przesłuchania świadka z 8 XI 1966 r., s. 843–844) oraz Józef F. (Ibidem, sygn. Po 1/95, List do Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Szczecinie z 19 V 1970 r., s. 141–143). Zob. także: J. Ostrzyżek, Obóz jeniecki – Stalag II D..., s. 17–19; i d e m, *Obóz jeniecki Stalag II D...*, s. 129–131. Autor ten zwraca także uwagę na to, że na terenie obozu rozstrzeliwani byli także Żydzi, Polacy i jeńcy radzieccy.

³⁸ Niedatowany list jeńców Stalagu II D do G. Scapiniego, http://f1.grp.yahoofs.com/v1/gG7gTiT-bmheNbFTTN5thde7NY0wix0Mfu5uCAC8qkW2tEKqQI0ipMiEQifTay7Fwgtxh_3uzNXsdrOE3h76HaU1KALbBU05vdo/Correspondance%20du%20Stalag%20IID/prisonniers%20nord%20africains/Photo%20123%20%282%29.jpg (on-line 16 VII 2010 r.).

³⁹ Raport MKCK z 11 VI 1943 r., s. 3.

⁴⁰ Ibidem, s. 1.

⁴¹ Zob. <http://fr.groups.yahoo.com/group/STALAGS-Zone-II-MECKLEMBURG-POMERANIE/files/Correspondance%20du%20Stalag%20IID/prisonniers%20de%20guerre/> (on-line 16 VII 2010 r.).

⁴² G. Bojar-Fijałkowski, op. cit., s. 51–52.

latach od 2,4 do 2,9 tys.⁴³. W 1942 r. grupa jeńców jugosłowiańskich licząca 450 osób została wysłana do prac na kolei w Szczecinie, a po trzech miesiącach do Norwegii⁴⁴. Do obozów w Laponii (Stalag 309 Salla i Stalag 322 Elvenes bei Kirkenes) trafiła liczna, bo dwunastotysięczna grupa czerwonoarmistów, ze Stalagu II B Hammerstein i Stalagu II D Stargard⁴⁵.

Jeńcy radzieccy, którzy znaleźli się w Stargardzie po agresji Niemiec na ZSRR stanowili – jak podał komendant obozu Hans Henke – 25% stanu osobowego obozu⁴⁶. W Statystyce Genewskiej ich pobyt w Stalagu II D Stargard i w innych stalagach II OW został odnotowany dopiero 1 grudnia 1941 r. W Stargardzie miało ich wtedy przebywać 9771. Jeńcy ci byli tu przetrzymywani jednak przynajmniej od października, wynika to m.in. z raportu MKCK, w którym wskazano ich stan osobowy na dzień 21 października. Wynosił on 7 tys. osób, z czego zaledwie 150 jeńców przebywało w obozie. Kolejny tysiąc miał tego dnia oczekiwać na przyjęcie do obozu⁴⁷. Liczba jeńców radzieckich Stalagu II D Stargard w maju 1942 r. sięgnęła 12 tys. i taki poziom (z okresowymi wahaniami w przedziale od 8,2 tys. do 14,4 tys.) utrzymywał się do początku 1945 r.

Przyjmuje się – choć jak dotąd nikt nie podał liczby zmarłych w Stalagu II D Stargard czerwonoarmistów – że jeńcy ci umierali w obozie masowo, co potwierdził także w swoich powojennych zeznaniach H. Henke⁴⁸. Brak dostatecznego wyżywienia, szerzące się choroby i wyniszczająca praca, musiały wpływać znacząco na śmiertelność w tej grupie jenieckiej. Były jeniec stalagu, autor publikacji wspomnieniowej, Andriej Pirogow pisał: „Jednych wywieziono na roboty w głąb Niemiec, inni w ogóle zniknęli bez śladu. Setki zmarło z głodu i chorób”⁴⁹. Grzebano ich w mogiłach zbiorowych, których lokalizacja nie jest potwierdzona do dzisiaj. Jeńcy ze Stalagu II D Stargard trafiali także do obozów koncentracyjnych. W 1941 r. transporty, liczące 518 i 740 radzieckich jeńców z tego obozu, zostały wysłane do obozu koncentra-

⁴³ Ibidem, s. 160; Raport MKCK z 21 X 1941 r., s. 1.

⁴⁴ B. Frankiewicz, *Praca przemysłowa na Pomorzu Zachodnim w latach II wojny światowej*, Poznań 1969, s. 113.

⁴⁵ R. Otto, *Soviet Prisoners of War on the German Lapland Front, 1941–1944*. W: *Sotavangit Ja Internoidut. Kansallisarkiston artikkelikirja. Prisoners of War and Internees. A Book of Articles by National Archives*, red. L. Westerlund, Helsinki 2008, s. 84, w: http://www.arkisto.fi/uploads/Palvelut/Julkaisut/SOTAVANGIT%20JA%20INTERNOIDUT_WEB.pdf (on-line 2 XI 2011 r.).

⁴⁶ *Oświadczenia komendantów Stalagu II B Hammerstein i Stalagu II D...*, s. 256.

⁴⁷ Raport MKCK z 21 X 1941 r., s. 1. Informację o tym, że w Stalagu II D w tym czasie byli jeńcy radzieccy oczekujący na dalszy transport podaje także: R. Otto, *Jeńcy radzieccy na niemieckim froncie w Laponii 1941–1944*, „LRM” 2010, nr 33, s. 38.

⁴⁸ *Oświadczenia komendantów Stalagu II B Hammerstein i Stalagu II D...*, s. 255–259.

⁴⁹ A. Pirogow, op. cit., s. 137.

cyjnego w Sachsenhausen⁵⁰. W literaturze Stalag II D Stargard przedstawiany jest jako obóz, w którym nie dokonywano selekcji wśród jeńców radzieckich⁵¹. Jest to jednak sprzeczne z informacjami, podanymi przez komendanta tego stalagu mjr. H. Henkego⁵².

W 1943 r. do Stalagu II D Stargard zaczęli przybywać Włosi, których w niemieckich dokumentach określano jako internowanych (*Italienische Militärinternierte*, w skrócie IMI). W październiku w obozie znajdowało się ich 6409, a od grudnia do września roku następnego liczba ta sukcesywnie malała i wynosiła od 4 tys. do 2,6 tys. osób, potem zaś gwałtownie spadła. 1 października 1944 r. było ich już mniej niż 300 osób i taki stan liczbowy utrzymywał się do końca funkcjonowania obozu⁵³. W listopadzie 1943 r. Włosi zostali wysłani do obozu w Meppen, który był filią obozu koncentracyjnego Neuengamme. Tam otrzymali numery od 15 001 do 15 500. Pracowali w zakładach Forda w Kolonii⁵⁴.

Także jeńcy brytyjscy byli separowani od Francuzów i Jugosłowian. Ich izba chorych była oddzielona od izb chorych pozostałych osadzonych⁵⁵. W styczniu 1944 r. przywieziono tutaj jeńców kanadyjskich, uczestników tzw. rajdu na Dieppe. Na mocy zarządzenia gen. Hermanna Reineckiego, wszyscy szeregowi i podoficerowie mieli być skierowani do Stalagu II D Stargard. W lipcu w obozie przebywało 1172 Kanadyjczyków⁵⁶.

Komanda pracy

Jeńcy wojenni w okresie wojny zostali włączeni w niemiecki system pracy. Położenie Stalagu II D Stargard sprawiało, że w większości trafiali oni do pracy w rolnictwie. Agitacja, zmierzająca do nakłonienia przetrzymywanych do zrzeczenia się statusu jenieckiego była prowadzona wśród żołnierzy polskich, a potem francuskich. Niemal wszyscy jeńcy polscy formalnie stracili

⁵⁰ R. Otto, *Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/42*, München–Oldenbourg 1988, s. 265. Do Sachsenhausen po nieudanej ucieczce został wysłany ze Stalagu II D Stargard mjr Andriej Pirogow (A. Pirogow, op. cit., s. 171–179).

⁵¹ G. Bojar-Fijałkowski, op. cit., s. 219.

⁵² *Oświadczenia komendantów Stalagu II B Hammerstein i Stalagu II D...*, s. 252, 256–257.

⁵³ G. Schreiber, *Die italienischen Militärinternierten im deutschen Machtbereich 1943–1945*, München–Wien 1990, s. 306.

⁵⁴ K. Fings, *Forced Labor at Ford Werke in Cologne*. W: R. Billstein, K. Fings, A. Kugler, N. Levis, *Working for the enemy: Ford, General Motors, and Forced Labor in Germany During the Second World War*, New York–Oxford 2004, s. 144.

⁵⁵ Raport MKCK z 12 VIII 1944 r., s. 5.

⁵⁶ AIPN Warszawa, Proces Norymberski. Dokument Reineckiego nr 65, sygn. GK 151/XII/15, s. 278–280. Zob. także P. Tarnawski, op. cit., s. 111.

swój status, w przypadku jeńców francuskich proces ten nie miał aż tak radykalnego przebiegu⁵⁷. Od 1942 r. kierowano ich do pracy niezależnie od ich statusu. Czerwonoarmiści pracowali w tzw. batalionach budowlano-roboczych (*Kriegsgefangenen Bau- und Arbeitsbataillonen*) nr 102 i 122. Zarówno jeńcy radzieccy, francuscy jak i żołnierze włoscy zatrudniani byli nie tylko do prac w rolnictwie, ale i przy budowie dróg, robotach melioracyjnych oraz w przemyśle (ten rodzaj zatrudnienia dotyczył przede wszystkim Francuzów)⁵⁸.

Sieć komand pracy Stalagu II D Stargard nie jest w pełni rozpoznana. Najwyższy numer komanda, jaki został odnotowany, to 3303⁵⁹. W październiku 1940 r. było 861 oddziałów roboczych, w styczniu roku następnego 946, w październiku 1941 r. ich ogólna liczba wynosiła 1450, z czego 996 to komanda jeńców francuskich⁶⁰. W listopadzie 1942 r. liczba komand wzrosła do 1504. W ujęciu procentowym natomiast 86% jeńców pracowało w rolnictwie, 12% w przemyśle, pozostali wykonywali prace w lasach, melioracyjne i w przedsiębiorstwach komunalnych⁶¹. Drużyny robocze były zgrupowane w tzw. kompanie, których funkcjonowało 12. W każdej z nich znajdowało się około 130 oddziałów roboczych. Kompanie miały swoich francuskich mężów zaufania⁶². W lutym i maju 1944 r. były 752 robocze komanda pracy (jeńców wszystkich narodowości) i taka też ich liczba zapewne utrzymała się do momentu ewakuacji⁶³. Do pracy kierowano także jeńców jugosłowiańskich, radzieckich i włoskich. Zwolniono z tego obowiązku jedynie żołnierzy z Afryki Północnej.

Komanda pracy Stalagu II D Stargard były rozproszone na obszarze kilkunastu powiatów rejencji szczecińskiej, koszalińskiej i pilskiej. Najwięcej znajdowało się ich w miasteczkach i wsiach powiatu szadzkiego (Kreis Saatzig), na obszarze którego leżał Stargard, a także w takich powiatach, jak: pyrzycki (Pyritz), choszczeński (Arnswalde), reski (Regenwalde), kołobrzegi (Kolberg),

⁵⁷ Od połowy 1943 r. do 1 IV 1944 r. na ogólną liczbę 22,5 tys. jeńców francuskich Stalagu II D status robotników cywilnych przyjęło 4469 osób. B. Frankiewicz, op. cit., s. 60.

⁵⁸ G. Bojar - Fijałkowski, op. cit., s. 161–162, 245.

⁵⁹ <http://fr.groups.yahoo.com/group/STALAGS-Zone-II-MECKLEMBURG-POMERANIE/photos/album/366080584/pic/list?mode=tn&order=ordinal&start=1&dir=asc> (on-line 24 VII 2010 r.).

⁶⁰ Raport MKCK z 18 X 1940 r., s. 1; z 30 I 1941 r., s. 1; z 21 X 1941 r., s. 2.

⁶¹ Ibidem, z 26 XI 1942 r., s. 1. Zapewne proporcje te były zmienne w czasie, aczkolwiek odsetek pracujących w rolnictwie w Stalagu II D był bardzo wysoki. Yves Durand – nie podając jednak czasu, którego te dane dotyczą i nie precyzując czy obejmują one tylko francuskich, czy też wszystkich jeńców wojennych – wskazuje na 80% zatrudnionych w rolnictwie (Y. Durand, op. cit., s. 116).

⁶² Raport MKCK z 26 XI 1942 r., s. 4.

⁶³ Ibidem, z 26 II 1944 r., s. 1; <http://fr.groups.yahoo.com/group/STALAGS-Zone-II-MECKLEMBURG-POMERANIE/photos/album/366080584/pic/list?mode=tn&order=ordinal&start=1&dir=asc> (on-line 24 VII 2010 r.).

gryficki (Greifenberg) i kamieński (Cammin). W największych oddziałach pracowało od blisko 100 do ponad 200, a nawet 300 jeńców. Takiej wielkości komand, w ostatnim okresie wojny, było około 12. Funkcjonowały w miastach (m.in. Stargard, Kołobrzeg, Strzelce Krajeńskie, Świnoujście)⁶⁴. Pozostałe drużyny robocze liczyły średnio od 20 do 50 jeńców. Warunki i czas pracy były zapewne różne w zależności od komanda pracy. Pracujący jeńcy mogli liczyć na lepsze i bardziej kaloryczne wyżywienie niż w obozie. Jednak G. Scapini w jednym ze swoich listów, wskazując na nadmierne wykorzystywanie pracy jeńców, podawał przykład komanda pracy Stalagu II D Stargard, zatrudnionego w cukrowni. Czas pracy wynosił tam 18 godz. dziennie, a w niedziele – 12⁶⁵.

Międzynarodowy Cmentarz Wojenny i inne miejsca pamięci

Na terenie obozu znajdowała się izba chorych, w samym zaś Stargardzie funkcjonował szpital tzw. *Reserve Lazarett II* (lazaret rezerwy). Podobnie jak szpital w Szczecinie miał on liczyć 500 łóżek⁶⁶. Znajdował się on w murowanych budynkach szkolnych w śródmieściu i przeznaczony był dla jeńców wszystkich obozów II OW. Zmarłych w tym szpitalu żołnierzy grzebano na cmentarzu jenieckim z okresu I wojny światowej (tzw. *Russenfriedhof*). Także pochówek jeńców, którzy zmarli w izbie chorych Stalagu II D, był początkowo dokonywany na tym cmentarzu. W raporcie z 18 października 1940 r. pisano, że od początku funkcjonowania obozu, przez który przeszło 56 tys. jeńców, zmarło 33 Polaków, 1 Belg i 36 Francuzów (w tym 6 Afrykańczyków)⁶⁷. 26 września 1939 r. na starym cmentarzu jenieckim dokonano pierwszych, udokumentowanych pochówków jeńców Stalagu II D. Jak wynika z zachowanej dokumentacji, w tym celu wydzielono tam obszar 100 m² (wolny plac z tyłu

⁶⁴ <http://fr.groups.yahoo.com/group/STALAGS-Zone-II-MECKLEMBURG-POMERANIE/photos/album/366080584/pic/list?mode=tn&order=ordinal&start=1&dir=asc> (on-line 24 VII 2010 r.).

⁶⁵ Y. Durand, op. cit., s. 125.

⁶⁶ <http://fr.groups.yahoo.com/group/STALAGS-Zone-II-MECKLEMBURG-POMERANIE/photos/album/366080584/pic/list?mode=tn&order=ordinal&start=1&dir=asc> (on-line 24 VII 2010 r.).

⁶⁷ Raport MKCK z 18 X 1940 r., s. 3. Liczba ta koresponduje z liczbą zgonów, zawartą w niemieckiej dokumentacji, dotyczącej pochówków jeńców wojennych w Stargardzie. Z tej ostatniej wynika, że do 18 października zmarło 35 Polaków, 2 Belgów (jeden z nich zmarł 12 X 1940 r.) oraz 32 Francuzów (w tym 6 Marokańczyków i 1 Tunezyjczyk). Archiwum Polskiego Czerwonego Krzyża, Zarząd Główny, Warszawa (dalej: PCK Warszawa), sygn. 19880, s. 4–61 (kopia w zbiorach Muzeum w Stargardzie, Archiwum Pamięci Świadków i Świadectw Historii (dalej: Archiwum Pamięci), sygn. A/7); J. Wilczur, *Anglosasi, nie jesteście Aryjczykami*, Kraków 1964, s. 19–37.

cmentarza, po lewej stronie)⁶⁸. Zmarłych jeńców pochodzenia żydowskiego grzebano na terenie kirkutu (*Judenfriedhof*)⁶⁹.

Z czasem sytuacja uległa zmianie i cmentarz przestał być jedynym miejscem spoczynku zmarłych jeńców. Nie znamy nie tylko miejsc ich pochówków, szczególnie lokalizacji grobów masowych, ale i ogólnej liczby żołnierzy, zmarłych podczas pobytu w obozie. Poza cmentarzem wojennym jako miejsca wiecznego spoczynku jeńców Stalagu II D Stargard wskazywano także okolice wsi Lipki, teren przylegający do obozu, cmentarz komunalny, tzw. stary cmentarz obok kościoła przy ul. Czarnieckiego⁷⁰. Na kartach osobowych zmarłych czerwonoarmistów najczęściej odnotowywano pochówek w masowych grobach. Lokalizacja tych mogił nie jest potwierdzona do dzisiaj. Jerzy Ostrzyżek w 1969 r. wskazywał, że „należy skorzystać z informacji świadków” (byłych jeńców)⁷¹, jednak nie wiadomo, czy do tych konfrontacji doszło. W latach sześćdziesiątych XX w. próby weryfikacji terenowej na obszarze poobozowym zakończyły się lakonicznym stwierdzeniem, że po obozie nie ma żadnych pozostałości⁷², co musiało być sprzeczne z prawdą, gdyż do dnia dzisiejszego zarówno na terenie użytkowanym przez wojsko jak i przede wszystkim na obszarze zajmowanym przez zakład karny, znajdują się obiekty, które były wykorzystane w okresie jenieckim.

Sytuacja, w jakiej teren dawnego obozu znalazł się na obszarze wydzielonym, do którego dostęp był ograniczony i kontrolowany, nie sprzyjała tworzeniu wokół niego aury miejsca pamięci. Położenie na uboczu (w tej części miasta nowa zabudowa zaczęła powstawać dopiero od początku lat siedemdziesiątych XX w.) i specyficzne przeznaczenie – na cele wojskowe i penitencjarne – powodowały, że świadomość historii tego miejsca nie była powszechna. Należy także pamiętać o tym, że Stargard należy do tych miast, w których konsekwencją zakończenia II wojny światowej była całkowita wymiana ludności, a to skutkowało przerwaniem tzw. pamięci zbiorowej.

Pamięć o Stalagu II D Stargard ogniskowała się wokół Międzynarodowego Cmentarza Wojennego przy ul. W. Reymonta. Jego rola wzrosła po 1989 r., kiedy pl. Wolności z usytuowanym tam Mauzoleum Żołnierzy Radzieckich stracił znaczenie jako miejsce oficjalnych obchodów rocznicowych. Odtąd tego

⁶⁸ PCK Warszawa, sygn. 19880, s. 1.

⁶⁹ Ibidem, s. 15. Zachowała się dokumentacja, wskazująca na dwa takie przypadki. Jedna z wymienionych osób figuruje w bazie www.straty.pl jako polski jeńiec Stalagu II D, co do drugiej możemy jedynie przypuszczać, że był to jeńiec wojenny.

⁷⁰ J. Ostrzyżek, *Obóz jeniecki – Stalag II D...*, s. 19–20; A. Pi r o g o w, op. cit., s. 137.

⁷¹ J. Ostrzyżek, *Obóz jeniecki – Stalag II D...*, s. 20.

⁷² AIPN Szczecin, sygn. IPN Sz 5/35, Pismo z 9 XI 1966 r. zastępcy komendanta Milicji Obywatelskiej pow. stargardzkiego do Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Szczecinie, s. 849.

rodzaju uroczystości, a także nabożeństwa ekumeniczne, apele poległych itp., odbywają się na Cmentarzu Wojennym przy pomniku, poświęconym jeńcom wojennym obu wojen światowych i żołnierzom radzieckim poległym w 1945 r.

Pomnik, upamiętniający jeńców, stojący na terenie dawnego stalagu, został wzniesiony dopiero w 1989 r. Jak głosi napis – był to dar społeczeństwa Stargardu. Poświęcono go „jeńcom wojennym polskim i wielu narodów”. Mimo wzniesienia pomnika, to jednak w dalszym ciągu Cmentarz Wojenny jest miejscem, gdzie ogniskuje się pamięć o jeńcach stalagu. Cmentarz ma charakter nekropolii wojennej. Oprócz nagrobków – jeńców obu wojen światowych i żołnierzy radzieckich poległych w walkach o miasto i w jego okolicach w 1945 r. – znajdują się tutaj liczne pomniki. W układzie cmentarza dominuje centralny pomnik z placem apelowym. Na okalającym go ogrodzeniu umieszczono 30 tablic, stanowiących swoistą „ścianę pamięci”, wykonanych przez pracownię metaloplastyka Mariana Preissa. Wyryto na nich imiona i nazwiska tych, o których wiadomo, że spoczywają w tym miejscu. Na cmentarzu znajduje się 8 pomników – w tym 6 poświęconych jeńcom wojennym obu wojen światowych. Wśród pomników, upamiętniających jeńców Stalagu II D, zwraca uwagę monument, wzniesiony w czasie trwania wojny. Napis informuje, że poświęcony jest żołnierzom francuskim, zmarłym w niewoli. Mylące mogą być zawarte tam daty: 1939–1940. Wydaje się, że odnoszą się one do okresu czynnej walki zbrojnej Francuzów, poprzedzającej kapitulację Francji, w wyniku której liczni żołnierze tego państwa dostali się do niewoli a nie do upamiętnienia tylko tych jeńców, którzy zmarli w obozie. Za takim stwierdzeniem przemawia także to, że pomnik miał być odsłonięty z udziałem G. Scapiniego⁷³ i należy go wiązać z działaniami służb dyplomatycznych rządu Vichy. Monument ten, prosty i oszczędny w formie, zawiera niezwykle czytelny przekaz ikonograficzny. Podobne w formie rozwiązanie zastosowano na pomniku (makiemie przestrzennej?) w Stalagu VI G Bonn-Duisdorf podczas wizyty G. Scapiniego⁷⁴. Na pomniku w Stargardzie centralną część zajmuje ikonograficzny znak rządu Vichy a nie jak w Bonn, portret marszałka Philippe’a Petaina. Napis wyraźnie wskazuje na poświęcenie pomnika francuskim jeńcom Stalagu II D („Les prisonniers de guerre français du Stalag II D à leurs camarades morts en captivité” – Francuscy jeńcy wojenni Stalagu II D swoim towarzyszom zmarłym w niewoli).

W latach pięćdziesiątych XX w. z cmentarza ekshumowano zwłoki jeńców francuskich i włoskich. Prace przy porządkowaniu nekropolii podjęte zostały w 1952 r. Cmentarz został powiększony, wtedy też przeniesiono tutaj z okolic Stargardu szczątki żołnierzy radzieckich, poległych w 1945 r. Kolejna moder-

⁷³ <http://s225821866.onlinehome.fr/spip.php?article6+Stalag+II+B+II+D+Scapini&ct=clnk>, (on-line 5 IX 2011 r.).

⁷⁴ Y. Durand, op. cit., s. 319.

nizacja miała miejsce w latach 1967–1969. W 1969 r. odsłonięto pomnik, zaprojektowany przez Sławomira Lewińskiego. Jak głoszą napisy na pomniku, jest on poświęcony „Pamięci żołnierzy narodów walczących z przemocą germańską i hitlerowską, którzy zginęli w obozach jenieckich w latach I i II wojny światowej. W hołdzie żołnierzom Wojska Polskiego i Armii Radzieckiej poległym w 1945 r. w walce o wolność”.

Kolejny pomnik, dedykowany 26 jeńcom włoskim, zmarłym w tym obozie, został odsłonięty w 1991 r. Wzięli w nim udział także duchowni włoscy – byli jeńcy Stalagu II D, w tym jego kapelan o. Ernesto Caroli. Ma on formę tryptyku, na którego skrzydłach bocznych wyryto nazwiska żołnierzy oraz sentencje, nawiązujące w swej treści do wypełniania obowiązku pamięci.

Pierwszego września 2009 r., w trakcie miejskich obchodów siedemdziesiątej rocznicy wybuchu II wojny światowej, odsłonięto tablicę pamiątkową, poświęconą płk. Ignacemu Misiagowi. Została ona ufundowana przez Gminę Miasto Stargard Szczeciński. Ignacy Misiąg był jeńcem Oflagu II C Woldenberg (Dobiegniew) i starszym tego obozu. Zmarł w szpitalu jenieckim w Stargardzie w kwietniu 1942 r. Jak wynika z zachowanej dokumentacji, pochowano go w grobie nr 150⁷⁵.

Historia Stalagu II D Stargard pozostaje w kręgu badań i działań, podejmowanych przez Muzeum w Stargardzie. Od 2008 r. jednym z elementów wystawy stałej „Dzień po dniu... Stargard 1945–1989” jest sekwencja, dotycząca historii obozu. Tematyka ta jest omówiona także na planszach, stanowiących część wystawy czasowej, przygotowanej przez muzeum pt. „Stalagi w II Okręgu Wojskowym. Obozy jenieckie dla szeregowych i podoficerów w II Okręgu Wojskowym Wehrmachtu w latach 1939–1945”.

THE DUTY TO REMEMBER... STALAG II D AND THE FORMS OF COMMEMORATING PRISONERS-OF-WAR IN STARGARD SZCZECIŃSKI

(Summary)

In the time of the Second World War, Stargard in Pommern (at present Stargard Szczeciński) performed an important function in the German prisoner-of-war and forced labour systems. As early as in September 1939, a *dulag* functioned there, which – a month later – was transformed into a model permanent camp – Stalag II D. In Stargard, there was also a hospital for POWs of the Second Wehr-

⁷⁵ Kopie w zbiorach Muzeum w Stargardzie, Archiwum Pamięci, sygn. A/2.

macht Military District. Both the camp and the *Reserve Lazarett* accommodated soldiers of the anti-Nazi coalition, among whom the most numerous were the groups of Polish, French and Soviet POWs. The average number of the interned staying in the camp amounted to about 35–37 thousand POWs, merely a few thousand of whom did not have to work and only stayed in it. Due to the character of the region they were employed mostly in agriculture. In view of the frontline actions coming closer, in February 1945, the German authorities ordered the camp to be evacuated.

The end of WW2 and the changes of the borders, as well as mass movements of the population that followed in consequence of the former, caused the continuity of the historical remembrance to be disrupted. The remembrance of the 'site' was then considerably limited through the fact that the area of the former camp was, at first, occupied by the Soviet Army, then by the Polish one, and – from 1957 – it was used by both the Army and prison service. Paradoxically, within the area of the penal institution, almost up to the present day, there has been preserved part of the infrastructure (huts) of the former *stalag*.

In the 1980s, on the outskirts of the former camp, a stone was set up to commemorate the POWs. Still, as regards the social consciousness, the most significant proof of their stay in Stargard is the War Cemetery, the so-called *Russenfriedhof*.

IN DER PFLICHT ZUR ERINNERUNG: STALAG II D UND DAS ERINNERN AN KRIEGSGEFANGENE IN STARGARD SZCZECIŃSKI

(Zusammenfassung)

Stargard in Pommern (heute Stargard Szczeciński) erfüllte im Zweiten Weltkriegs eine wichtige Funktion im deutschen Kriegsgefangenen- und Zwangsarbeitssystem. Bereits im September 1939 gab es dort ein Dulag, das einen Monat später in ein Standard-Dauerlager, das Stalag II D, umgewandelt wurde. In Stargard befand sich auch ein Krankenhaus für Gefangene aus dem 2. Wehrkreis der Wehrmacht. Im Lager und im Reserve-Lazarett wohnten Soldaten der Antihitler-Koalition, die meisten davon Polen, Franzosen und Sowjets. Der Gefangenenbestand lag im Durchschnitt zwischen 35.000 und 37.000, davon mussten nur wenige tausend nicht arbeiten und lebten vermutlich im Lager. Aufgrund der ländlichen Prägung der Region wurden Gefangene vor allem in der Landwirtschaft eingesetzt. Im Februar 1945 ließen deutsche Behörden das Lager im Hinblick auf die nahende Front evakuieren.

Das Ende des Zweiten Weltkriegs und die daraus resultierenden Grenzveränderungen und Bevölkerungsverschiebungen ließen in Pommern die Kontinuität der historischen Erinnerung abreißen. Das Gedenken an den „Ort“ wiederum war stark dadurch eingeschränkt, dass das frühere Lagergelände zunächst durch sowjetische, dann durch polnische Truppen besetzt und seit 1957 sowohl durch das Militär als auch durch den Strafvollzug genutzt wurde. Paradoxerweise haben sich

in der Strafanstalt fast bis zum heutigen Tag Baulichkeiten (Baracken) des einstigen Stalag teilweise erhalten.

In den 1980er Jahren wurde an der Peripherie des einstigen Lagers ein Gedenkstein zur Erinnerung an die Gefangenen errichtet. Wichtigstes Zeugnis ihres Verbleibs in Stargard bleibt im öffentlichen Bewusstsein jedoch der sog. Russenfriedhof.